

אורה (רודריג) שורצולד

כמה הערות על הכפלות עיצורים במילה העברית

הקדמה

תופעת ההכפלה ידועה בעברית ברמה הפונולוגית וברמה המורפולוגית. הרמה הפונולוגית של הניתוח מותנית במידת תלותו של הניתוח במערכת ההיסטורית של העברית ובמערכת הגיקוד שבה. המכפל בבניינים ובמשקלים מסוימים, הידוע כמכפל תבניתי, דוגמת העיין בתבניות פיעל, פועל והתפעל, פיעול, פִּעְלָה, פִּעַל ועוד (שילם, סולק, התחמק, בינוי, בקשה, נגר), אין לו מימוש פונטי בעברית בת-זמננו, וכל הצדקתו היסטורית ומופשטת. לעומתו, יש מכפל המוכר גם כתופעה פונטית ופונולוגית, והוא נוצר מהתמזגות עיצורים החלים בצרור, דוגמת האמנו (האמנ+נו), שינתי (שירת+תי), ויש אומרים שגם תיכנס (ת+נ+כנס). מכפל זה קרוי בספרי הלימוד לבתי הספר מכפל משלים.¹

במאמר הזה תידון ההכפלה המתגלה ברמה המורפולוגית במילים העבריות הלקסיקליות. הכוונה להכפלות עיצורים במילה, דוגמת סוס, מימן, ליקק, ספרד, ממטרה, טלטלה, ירקק וכיו"ב שיש בהם הכפלת עיצור אחד או שניים בזה אחר זה. מלכתחילה לא ננקט כאן המונח הכפלת עיצורי השורש, כי לא תמיד מדובר בשורש, כפי שנראה להלן. גם לא יידונו כאן חזרות על עיצורים במילה כשאינם בסמיכות זה לזה. לפיכך מילים כמו שורש, חספוס, ספסל, מסמר, מעמד וכיו"ב לא יידונו, כי העיצורים ש', ס', מ' אינם סמוכים זה לזה.² ההתמקדות היא במילים לקסיקליות

1 בכוונה אינני נוקטת את המונחים דגש תבניתי ודגש משלים, כי אלו מונחים אורתוגרפיים שאין להם ולא כלום עם הביצוע הלשוני בפועל. תיאורים שלמים לסוגי המכפלים האלה ימצא הקורא בספרי הלימוד לבתי הספר, דוגמת בצר ורוזן (תשל"ח), ובספרי הבלשנות השמית ההיסטורית דוגמת בלאו (תשל"ב), Gesenius (1910), ברגשטרסר (תשל"ב) ואחרים.

2 השימוש בשמות האותיות, כגון ב-ש', ב-ס' וב-מ', נועד להקל על קורא העברית בעת הדיון בעיצורים. הכוונה, כמוכר ל-δ, ל-s ול-m הפונטיים.

הרשומות כערכים מילוניים עצמאיים, והגויות כמילים.³ לכן לא נכללו במחקר צורות נטויות, שבהן יכולה להיווצר צמידות של עיצורים שווים, דוגמת מקסימים (מקסים+ים) כיתת החיילים (כיתה בנסמך), מינן (מין+ן), שבתות (שבת+ות) וכיו"ב, ולא הכפלות עיצורים הנובעות מתוספות של המיליות התחביריות מש"ה וכל"ב, דוגמת ממלך (מ+מלך), ללביא (ל+לביא), ששם (ש+שם) וכיו"ב. הנתונים נאספו מתוך המילון רב-מילים של שויקה (תשנ"ז).⁴

בכוונתי לתאר ולהסביר כמה מן התופעות המתגלות בהכפלת העיצורים במילה. תפוצת הכפלת העיצורים מעידה על הבדל בין הכפלת עיצור אחד לשני עיצורים. יש גם הבדל גדול בין הכפלת עיצורים בראשית מילה ובהמשכה. ייבחנו הקשר בין עקרון הזהות וההומואורגניות לבין הכפלת העיצורים, ותירון גם משמעות המילים בעלות ההכפלה: האם יש להכפלה תפקיד בקביעת המשמעויות?

זיהוי ההכפלה

בעיה עקרונית היא זיהוי ההכפלה. אין שום ספק שבמילים כמו ממלכה, ניגוח, תותח או פלפלה, גולגולת העיצורים נכפלים. האם מילים כמו פבואה, מבוזבו או לבנבן, ליפף, מפוקפק או פיפיות, פוכב, מזופך או חיפוך מייצגות הכפלה אמיתית או לא? מכיוון שבעברית בת-זמננו פ-ב, כ-כ ו-פ-פ מייצגים פונמות עצמאיות (השור: התחבר-התחבר, שפה-ספה, סיכה סיפה, שההבדל בהיגויים גורם להבדל במשמעות),⁵ מן הראוי לנפות את כל הדוגמות שיש בהן הבדל בהגיית העיצורים האלה מכלל הדיון, אף על פי שייצוגם באותיות הוא אחד.

אף על פי שמספר הדוגמות מסוג זה קטן (4% מדוגמות הכפלת עיצור בראש מילה, 4.9% מהכפלת עיצור שלא בראש מילה, ורק 1.7% מהכפלת שני העיצורים), העדפתי שלא לכלול במדגם, כי הן אינן מייצגות הכפלה פונטית אמיתית. באותם מקרים שבהם יש סתירה בין ההגייה הנורמטיבית להגייה הלא נורמטיבית, דוגמת שפנפן, שפמפם, מכולכל נקטתי את ההיגוי השגור שיש בו הכפלת עיצורים מלאה (sfamfam, šfanfan).

3 ראשי תיבות הכתובים כמילים, כמו מו"מ (משא ומתן), לא נכללו, כי אינן הגויות כיחידת מילון אחת. לו נמצאו מילים כאלה ההולמות את הגדרתנו (כמו להד"ם, אבל בכפל עיצורים), הן היו נכללות במחקר.

4 רוב הנתונים מסתמכים על עבודת רוזנברג-כהן (תשס"א), אבל הסטטיסטיקות אינן שוות למצוי שם, כי נשמטו מן העבודה כ-150 דוגמות של הכפלת עיצורים בראש מילה, ואותן הוספתי. כמו כן נכללו באותה עבודה הכפלות אותיות, לאו דווקא הכפלות עיצורים, ואלו לא נמנו כאן, כפי שיעלה הדיון להלן.

5 ראה שורצולד (תשל"ו) בעניין זה.

(mebulbal), ולא את ההיגוי הנורמטיבי (mevulbal, sfampam, sfanpan), והחלטה זו נתמכת גם בצורות כמו תכלכל, גברבר.⁶

תפוצת ההכפלה

הכפלת עיצור אחד או שני עיצורים שכיתה במקורות הקלאסיים, בלשון המקרא ובלשון חכמים, וכבר בהם נמצא מילים כמו: זז, חוח, טוטפת, ממון, ממש, שושנה, תותח; בולל, התבושש, פילל, פנינה, קומם, שפיפון, תמרור; אדמדם, אספסוף, דדקק, דודד, קדקוד ועוד הרבה. דרכים אלו פרודוקטיביות מאוד בעברית בת זמננו, ויעידו הדוגמות האלה: בובה, ממוצע, ממטרה, ממתק, ננסי, ססגוני; אוורר, אפיפית, הגיג, התיידד, עפיפון, קודד~קידד, התממש, ספרר, שלטט, שקלל, תופף, תתח, תכנן; זיגוג, כרכרה, לחלוחית, משמש, ננדד, נקניק, פכפוך, צפצף, קשקשנות, תקתוק ועוד.

הכפלת עיצור אחד במילה גבוהה מהכפלת שני עיצורים בה: יש כ-1840 מילים מילוניות בעלות עיצור נכפל אחד, ורק כ-730 מילים בעלות שני עיצורים נכפלים. מבין 1840 המילים בהכפלת עיצור אחד, רק בכ-280 ההכפלה מופיעה בראש מילה, משמע ברוב המילים ההכפלה מצויה אחרי העיצור הראשון במילה. בהכפלת שני העיצורים אין הבדל גדול בין היקרותם בראש מילה או בהמשכה.

נראה לי שהכפלת עיצור אחד שכיתה יותר מהכפלת שני עיצורים כי הכפלה זו הולמת יותר את דרכה של העברית לתקופותיה. הכפלת עיצור אחד מצויה במקורות הקלאסיים בתנאים האלה:

- במילים חד-הברתיות רבות, דוגמת גג, דוד, זיז, חוח, חח, מום, ניין, סוס, סס, ציץ, ריר (חסרות שורשים)
- במילים כגון אביב, אומלל, גבנוני, זכוב, נקיק, צנון, רענן, שאנן, תבלול, שלא תמיד אפשר לשייכן לשורשים ברורים או למשקלים מצויים⁷
- במילות אללי, בגלל, כודד, בכלל, בתוככי, דומם, הידר, הללו, הללויה, חלילה, יומם, אף הן מילים חסרות תבנית מיוחדת או שורש.
- בשורשים הפועליים הכפולים, דוגמת סבב, גלל, חלל, צלל, קלל.

6 אף על פי שבמילון כמו אבן-שושן (השני"ז) מצוינת הוואריאנטה גברבר, שפמפם ושפנפן בלשון הדיבור, אין הוא מציין הגייה אחרת למילים אפרפר, לבנבן או תכלכל. אבינרי (תשל"ו), לעומת זאת, מתייחס לצורות האלה ומקבלן בצורתן חסרת העיצור הפוצץ (שם, עמ' 459-461).

7 מבנה הברה עברי אינו ערובה לקיומם של שורש ותבנית. יש הרבה מילים עבריות שמבנן דומה למילים הנשקלות בשורש ומשקל, אבל "שורשן" יתום, ואין הצדקה לשייכן למשקל. ראה שורצולד (תשס"ב), יחידות 7-10.

- בנטיית הכפולים והחלולים (מגזרת עו"י), דוגמת כונן, קומם, אונן, הסתופף, התבונן, התכולל, סוכך, התמוסס, קושש.
- בשמות כגון אליל, דממה, חגיגה, כלל, שריר ועוד, שאפשר לשייכם למשקלים מצויים.

אל הקבוצות האלה אפשר להוסיף את המילים שאמנם אינן רשומות כך כערכים מילוניים, אבל בנטייתן ניכרת הכפלה של עיצור אחד, דוגמת הר-הרי קדם, צד-צודי המזכה, עם-עממי הארץ, לב-לבבות, צל-צללי ערב. ראוי לשים לב לכך, שברוב הדוגמות שנמנו בקבוצות לעיל ניכרת ההכפלה של העיצור השני ולא של העיצור הראשון, כפי שמתבקש מן התוצאות הסטטיסטיות לעיל, ועוד נשוב לסוגיה זו בהמשך.

הכפלת שני עיצורים מצויה במרבית המקרים בפעלים, בשמות עצם ובשמות תואר שהם גזורי שורש ותבנית. מעטות מאוד הן המילים בהכפלת שני עיצורים שאינן שייכות לשורש ותבנית, דוגמת ברברי, יומיומי, ספראות, קדקוד, פשפש. כמות נכבדה מהכפלת שני העיצורים נזקפת לחובת המילים אונומטופיאליות, וגם סוגיה זו תידון בהמשך.

התנאים הפונטיים להכפלה

ההבדל המהותי בין הכפלת עיצור אחד לבין הכפלת שני עיצורים הוא שבהכפלת עיצור אחד חייבת להיות חציצה של תנועה בין העיצורים הנכפלים, ואין לכך חריגים, ואילו בהכפלת שני עיצורים העיצור השני בוגג העיצורים הראשון יוצר צורך עם העיצור הראשון בוגג השני (גלגל, לָגלג), והחריגים ספורים.

חציצת התנועה בין העיצורים הזוהים היא תנאי ידוע בעברית, המוכר לכול כתנאי העיצורים הזוהים או הדומים בהגיית השווא הנע, ונוסח בכלל הזהות וההומואורגניות בעברית, או בכלל האוניברסאלי OCP (Obligatory Contour Principle), המונע היווצרות של צרור עיצורים זהים במילה.⁸ גרינברג דן במבנה השורש בלשונות השמיות והראה, שאין עיצורים שווים במקום הראשון והשני של השורש בלשונות בעברית יש צרור עיצורים בנטיית קל עתיד, נפעל עבר והווה, ובכל נטיות הפעיל והופעל. כדי להימנע מהיווצרות צרור כזה, מלכתחילה לא נוצרו שורשים שעיצוריהם הראשונים שווים. שונה המצב בין העיצור השני לשלישי בשורש: שם יש תנועה בין

8 כלל הזהות וההומואורגניות נוסח אצל שורצולד (תשל"ד) בעקבות Greenberg (1950). כלל OCP נוסח אצל McCarthy (1981, 1986).

הכפלות עיצורים במילה העברית

העיצורים השווים (אם אינם נכפלים ממש), ולכן תפוצתם רבה. הכללתו של גרינברג לגבי השורש תקפה לא רק לגבי מעמד העיצורים בשורש אלא ברמת המילה בכלל, כפי שהראיתי בכלל הזהות וההומואורגניות, וכפי שנוסח גם בכלל OCP.

כפי שהוצג בסעיף הקודם, מעטות הן המילים בעלות הכפלה בראשית המילה, אך בכל זאת הן קיימות, ורובן אינן שייכות להכללת השורש שהציג גרינברג, כי הן חסרות שורש. אם השורשים זהים בשני עיצוריים הראשונים, הם ניטים רק בכניינים פועל פועל והתפעל, שבהם יש תמיד חציצת תנועה בין העיצור הראשון לשני בשורש, דוגמת *דידה*, *מימן*, *מומן*, *מימש*, *מומש*, *התממש*. מילים אחרות הוצגו לעיל ובהן יש תנועה בין העיצורים הראשונים, בין שהן חד-הברתיות ובין שהן מסוג *לולאה*, *לולב*, *לולין*, *שושלת*, *שושנה*, *תותח* ועוד, ששורשיהם מסופקים, ותנועה חוצצת בין עיצוריהם.

למעלה מ-110 מילים מן ה-280 שבהכפלת עיצור אחד בראש מילה פותחות בהכפלת מ': *מומחה*, *מימון*, *ממאיר*, *ממוספר*, *ממורק*, *ממחטה*, *ממטרה*, *ממסד*, *ממציא*, *ממוצע*, *ממרח*, *ממשלה*, *ממשק*, *ממתק* ועוד. חלקם בנויים כבינוני פועלי (צורות מפעיל, מפועל או מופעל),⁹ דוגמת *מומחה*, *ממאיר*, *ממוספר*, *ממורק*, *ממציא*, *ממוצע*, אבל רובם אינם תלויים עוד במערכת הפועל ומשמעותם עצמאית: *מומחה* אינו מי שהומחה, *ממאיר* אינו מה שהמאיר, *ממוצע* אינו מה שמוצע וכן הלאה. לו הייתה זו יצירה אוטומטית ממערכת הפועל ראוי היה להסירם מן המחקר, שהרי הם חלק מן הנטייה, והנטייה, כאמור, לא נכללה כאן, כרם ייחוד משמעותן וקיומן של עוד מילים רבות שאינן שייכות למערכת הבינוני (מימון, ממחטה, ממטרה, ממסד, ממרח, ממשלה, ממשק, ממתק ועוד הרבה) מוכיחה שזו יצירה עצמאית, וגם בה העיצורים השווים מופרדים בתנועה.

העובדה שברוב המילים בקבוצת ההכפלה של עיצור אחד בתחילת מילה העיצור המוכפל הוא מ' אומרת דרשני. למעשה, גם העיצורים נ' (נינות, ננס, נון, נין) ו-ל' (לול, לולין, לולב, לילי) שכיחים למדי, ונראה שצליליותם היא המסייעת בהיקלטותן של מילים בעלות הכפלת עיצור אחד בראש מילה. שלא בראש מילה לא נמצאה מגמה כזאת, ואין הם בעלי שכיחות מיוחדת שם.

לעומת זאת, בהכפלה של שני עיצורים אין הגבלה כזאת לגבי תחולת העיצורים בצמידות. מכיוון שהעיצורים אינם זהים, אין מניעה להיקרותם בצרור. פעמים רבות העיצורים יכולים לבוא בסדר הפוך כמשמעויות שונות: *חרחר* – *חרחר*, *גלגל* – *גלגל*, *רשרש* – *רשר*, *קלקל* – *קלקל*, *קשקש* – *קשקש*. בכל הדוגמות תמיד יש תנועה בין שני העיצורים האחרונים בהכפלה, ובמרבית הדוגמות יש תנועה גם בין העיצורים

9 על מעמדן של צורות מפועל ראה רוזן (תשט"ז) ומירקין (תשכ"ב).

הראשונים, והחריגים ספורים. דוגמות חוזר, שְׁשֶׁרֶת, קֶקֶב, מִשְׁמֵשׁ, יוֹמְיוֹם הַן הַרֹב הַמוֹחֵלֵט, וְחַרְיָגִים גְּרוּגוֹת, צָרֶצֶר, קְלוֹקֵל, קְנוֹקְנֵת, וּפְלֶאפֶל הַשְּׂאוֹל.

מבני המילים

מכיוון שאנו דנים כאן בערכים לקסיקליים שהם מילים אורתוגרפיות בלבד, ולא מילים רב-בסיסיות, כגון הרכבים, הדרכים לניתוח הן: א. מילים כהווייתן (או מילים גולמיות); ב. מילים בגזירה מסורגת בהרכבת שורש ותבנית; ג. מילים הבנויות מנטע עם מוספיות; ד. הלחמים.¹⁰

הנתונים מעידים על התפלגות שונה לחלוטין בדרכי תצורת המילים בהכפלת עיצור אחד בראש מילה, לעומת הדרכים של הכפלת עיצור שלא בראש מילה ושל הכפלת שני עיצורים. הטבלה שלהלן מציינת את דרכי יצירת המילים בשתי הקבוצות האלה, מן השכיחות אל הנדירות ביותר:

טבלה 1: התפלגות דרכי התצורה של מילים בהכפלת עיצורים

הכפלת שני עיצורים	הכפלת עיצור לא בראש מילה	הכפלת עיצור בראש מילה	דרך התצורה
75%	80%	43%	מסורגת
12%	13%	28%	נטע ומוספיות
11%	7%	28%	גולמיות
0.4%	0.6%	0.7%	הלחם
730	1560	280	מספר המילים

בשלוש דרכי גזירה שונה הכפלת עיצור אחד בראש מילה מן ההכפלות האחרות: הגזירה המסורגת מעטה בהרבה (43% לעומת 80% ו-75%), הגזירה הגולמית גדולה פי כמה (28% לעומת 7% או 11%), והגזירה הקווית של נטע עם מוספית רבה ביותר מפי שניים מן האחרות (28% לעומת 13% או 12%). הדמיון ביניהן קיים רק בשיעורן הנמוך של המילים הבנויות בדרך ההלחם.

השיעור הגבוה ביותר של מילים כהווייתן נמצא בהכפלת עיצור אחד בראש מילה. אחדות מן הדוגמות הובאו לעיל בסעיף על תפוצת ההכפלה, ואליהן אפשר להוסיף גם מילים שאולות דוגמת בכון, מומנט, מימונה, ממברנה, קקטוס. כ-100 מן המילים בהכפלת מ' בראש מילה נבנו בגזירה מסורגת, שכן הרבה מאוד משקלים פוריים

10 לחיבור דרכי הניתוח הנקוטות כאן ראה שורצולד (תשס"ב), יחידה 4.

הכפלות עיצורים במילה העברית

בעברית פותחים ב-מ' (מלבד משקלי הבינוני), ודוגמות לכך הובאו בסעיף הקודם.¹¹ הפעלים בגזירה מסורגת הם או חד-הברתיים (זו, צץ, שש) או פעלים גזורי שם בבניינים פיעל, פועל והתפעל (ראו דוגמות לעיל), בהתאם להתניה הפונטית שהוזכרה לעיל. כ-40 מן המילים בהכפלת עיצור אחד בראש מילה נוצרו בגזירה קווית מנטע עם סופיות, והנטע עצמו הוא מילה כהווייתה, לדוגמה: דדנית, חוחית, לולן, לולייני, לוליינות, מימייה, ממשי, ממשיות, ננסי, רירי. בדרך ההלחם נוצרו המילים שישבת, תמנון ואולי גם ססגוני.

המילים בהכפלת עיצור אחד שלא בראש מילה והמילים בהכפלת שני עיצורים מתפלגות בדרך דומה: רובן (80%, 75%) נוצרו בדרך מסורגת - פעלים, שמות עצם, ואפילו מיליות; 13% בגזירה קווית באמצעות נטע עם סופיות (וברובן הנטע בנוי בדרך המסורגת), כ-7% נוצרו בדרך הגולמית, ופחות מאחוז אחד נוצרו בדרך ההלחם. הנה דוגמות אחדות:

בהכפלת עיצור אחד שלא בראש מילה:

גזירה מסורגת: אישש, סיתת, אותת, שוטט, הסתודד, התרופף, התכבר, התחמם, זוקק, חורר, גזז, חשש, נבזז, נחקק, הדמים, העליל, הזיז, הוברר, אוורר, לחשש, פקסס, שרטט, השתחרר, התרענן (פעלים); בידוד, חימום, התאוששות, מדידה, תסיסה, התחממות, התקררות, יבבה, יללה, גוסס, הולל, ברידות, צפיפות, כדיד, נקיק, הזזה, הפללה, תמליל, תרסיס, גזזת, עששת, גליל, ישיש, מחדד, מקרר, סכך, פקק, מכללה, פלילים, זלקן, חששן, גלולה, סחרור, גפרור, זמזיז, אדמימות, מגזזיים (שמות); ברור, רעוע, מבוסס, משולל, רוטט, שוקק, דליל, פזיז, בדרן, זלקן, מהמם, מרטיט, משמים, ערירי, דקיק, אדמומי, ישנוני, מסחרר, מדובלל, מצמרר (שמות תואר); סביב, בדר, יומם, חלילה (מיליות)

גזירה קווית: בסיסיות, פחחות, חלילית, גבשושית, תמלילן, חלילן, סביבון, זכוכון, פחחייה, מזנונאי, סמרטוטר, חפיפניק.

דרך גולמית: גילולים, שפיון, לתת, אפיפית, בינוני, בסיס, פדגוג, קנון, בננה, גוזז הלחם: עגלול (עגלה+לול), אמנון (אם+נון), מחזירור (מחזיר+אור), פחמימן (פחמן+מימן), שקערורי (שקע+קערורי)

בהכפלת שני עיצורים:

גזירה מסורגת: בלבב, לכלך, צומצם, התמרמר, התבלבל, כוזכו (פעלים); עלעל, כוזכו, פקפוק, גרגרן, נדנודן, פטפטן, דפדפת, שרשרת, שרשור, פרפר, תלתל, נדנדה, לשלשת, חלחלה, פלפל, זקנקן, סחרחרת, התרברבות, מגמגם (שמות עצם); ארמדם, ורדרר, מתולתל, מטומטם, מדכרך (שמות תואר)

11 ראה שורצולד וכהן-גרוס (תש"ס).

גזירה קווית: בזבזנות, רכרוכיות, בקבוקון, נקניקיה, גלגלית, דקדקני, לגלגני, כלכלי, דקדוקי, חלקלקות, שרברבות, אספסופי, הפכפכן, בפרוטרוט דרך גולמית: סלסילה, גולגולת, דובדבן, פשפש, ברברי, זיגוג, שקשוקה הלחם: יומיום, סופסוף

לא זו בלבד שהדרך המסורגת היא השלטת בתצורת המילים בהכפלת עיצור אחד שלא בראש מילה ובהכפלת שני עיצורים, אלא גם רוב הנטעים בגזירה הקווית נוצרו במקורם בדרך מסורגת. ממצא זה מנוגד אף הוא להכפלת העיצור בראש מילה, שבה רק כמחצית מן הנטעים נוצרו ממילים גולמיות.

שיעור הגזירה המסורגת בהכפלת העיצור בראש מילה דומה למה שנמצא במילון העברי (48.1% במילון ו-43% כאן).¹² גם שיעור המילים כהווייתן דומה במילון העברי לממצא לגבי הכפלת העיצור בראש המילה (21.8% במילון ו-28% כאן). מן הבחינות האלה יצירת מילים בהכפלת עיצורים בראש מילה אינה שונה בהרבה מיצירת המילים האחרות שבמילון, ונראה שרק מקרה הוא שבמילים האלה יש שוויון עיצורים בראשית המילה. הממצאים שונים לחלוטין בהכפלת עיצור אחד שלא בראש מילה או בהכפלת שני עיצורים. כאן מתגלה לעינינו מגמה שאינה דומה כלל לתפוצת המילים במילון העברי, והיא מייחדת את סוגי ההכפלות האלה: שיעור הגזירה המסורגת עצום, ולעומתן נמוך מאוד מספרן של המילים כהווייתן. המעניין הוא ששיעור הגזירה הקווית בהן דומה למצוי במילון (13% ו-12% כאן, ו-12.9% במילון), לעומת 28% שנמצאו בהכפלת עיצור אחד בראש מילה. נראה שהשיעור הגבוה של המילים בגזירה קווית במילים בהכפלת עיצור אחד בראש מילה נובע מן המגמה להפוך את המילים החד-הברתיות בקבוצה זו למילים דו-הברתיות או תלת-הברתיות, כי זו מגמה כללית בעברית.¹³ במילים בעלות עיצור נכפל אחד שלא בראש מילה או במילים בעלות שני עיצורים נכפלים, לא נמצא משקל רב ליצירה הקווית, כי רובן נוצרו בגזירה המסורגת.

מקור ההכפלה בשורשים

תכונה מיוחדת המאפיינת רק את המילים בשני עיצורים כפולים הוא שיעורן הגבוה מאוד של המילים האונומטופיאליות. להלן רשימה חלקית של מילים כאלה. יש מילים שנרשמו כשורשים, ויש להן גם נגזרות רבות, לדוגמה מן טפ"ט"ף יש טפ"ט"ף, טפ"ט"ף, טפ"ט"ף, טפ"ט"ף, טפ"ט"ף, מן ברב"ר יש ברבור, ברבור, ברבור, ברבור, התברבר וכו': במב"ם, ברב"ר, גמג"ם, געג"ע, גרג"ר, דנדון, הדד"ד, המה"ם, ווווז, זמז"ם, חרח"ר,

12 ראה שורצולד (תשס"ב).

13 ראה כהן-גרוד (תשנ"ו).

הכפלות עיצורים במילה העברית

טפט"ף, טרט"ר, כחכ"ח, כעכ"ע, לעל"ע, לקל"ק, מלמ"ל, פטפ"ט, פמפ"ם, פעפ"ע, פצפ"ץ, צלצ"ל, צפצ"ף, צקצ"ק, צרצ"ר, קרק"ר, קשק"ש, רשר"ש, שכש"ך, שקש"ק, תקת"ק.

ההסבר לתופעה של ריבוי המילים האונומטופיאליות בהכפלת שני העיצורים דומה להסבר שניתן לגבי הגזירה הקווית הרכה במילים החד-הברתיות, והוא הנטייה להימנע ממילים חד-הברתיות: חיקוי צלילי הטבע הוא חד-הברתי. ההכפלה היא הנותנת במילה את היבט החזרה על הצליל הנשמע. זו התופעה המצויה במילים גולמיות שנוצרו מחיקוי צלילי הטבע, דוגמת טוק-טוק, תיק-תק, הב-הב, האו-האו, קוקוריקו, ציץ-צוויץ, קוד-קודה וכו'. ביללת החתול, למשל, אין חזרה כי המילה האונומטופיאלית שנוצרה היא רב-הברתית, מֵאָאָ. לדובר העברית הטיפה הנופלת נשמעת טיף. החזרה על העיצורים נותנת את היבט ההמשכיות של פעולת ה"טפטוף".

בשתי דרכים נוצרת ההכפלה הפרודוקטיבית של שורשים בעברית: 1. בהכפלת העיצור האחרון בשורש; 2. בהכפלת שני העיצורים האחרונים.

הכפלת העיצורים מיסודות חד-הברתיים, כולל השורשים הדו-עיצוריים - מן הכפולים, מגזרות עו"י או ל"ו, יוצרת שורשים שלשיים או רכעיים בדגם $C_1C_2C_2$ (פלל, פעע) או $C_1C_2C_1C_2$ (פלפל, פעפע), לדוגמה: גב"ב, מל"ל, מנ"ן, קד"ד; גלג"ל, נדנ"ד, צחצ"ח, תלת"ל.¹⁴ שורשים אלו נפוצים ביותר ושכיחותם גבוהה.

אותו עיקרון של הכפלת העיצור האחרון במילה או של הכפלת שני העיצורים האחרונים מצוי גם ביצירת השורשים הרכעיים והחמשיים בעברית, אבל נצטרפות נמוכה מיצירת השורשים השלשיים והרבעיים שנוכרו קודם לכן. השורשים הנוצרים הם בדגם $C_1C_2C_3C_3$ (פעלל) או $C_1C_2C_3C_2C_3$ (פעלעל). הנה דוגמות אחדות: אוויר < אוורר, התאוורר, אוורור, אווריר, אדום < אדמומי, אדמומיות, אדמימות, כדור < כדרר, כודרר, כדורר, ספר < ספרר, ספרור, צחק < צחקק, צחקוק, שקל < שקלל, שוקלל, משוקלל, שקלול, שלט < שלטט, שלטוט; אדום < אדמדם, אדמדמות, אדמדמת, גבר < גברבר, זקן < זקנקן, חמר < חמרמורת, תכלת < תכלכל. השורשים מרובי העיצורים מעטים בעברית בכלל, ואף שורשים מכפילי עיצורים מתקבלים בדרכי התצורה המקובלות בעברית, אין הם פרודוקטיביים מאוד.¹⁵ מתוך כלל המילים שנוצרו בדרך המסורגת, כ-10% נוצרו כשורשים רבעיים מהכפלת העיצור האחרון בשורש השלשי, וכ-14% נוצרו כשורשים חמשיים בהכפלת שני העיצורים האחרונים בשורש השלשי.

14 ראה בן-דוד (תשל"ה) בעניין זיהוי השורשים.

15 ראה ינאי (תשל"ד), Bat-El (1994).

משמעות להכפלת העיצורים

בפירוט דרכי ההקטנה בעברית נאמר, שאחת הדרכים ליצור הקטנה היא להכפיל את העיצורים, דוגמת כלבלב, חתלתול וחוזרזיר בעולם החי, אפרפר, כחלחל, כתמתם בשמות הצבעים, ומתקתק, שפמפם, זקנקן בשמות עצם ושמות תואר אחרים.¹⁶ נראה לפי הדוגמות האלה, שמבנה העיצורים $C_1C_2C_3C_2C_3$ (מבנה שורש קטלטל או פעלעל), הוא הגורם למשמעות ההקטנה. האמנם?

משקלים אחרים נושאי משמעות ניכרים אף הם במילים בעלות הכפלה, אבל אין בהן שם משמעות מיוחדת. למשל, משקל "המחלות" מצוי גם במילים בעלות הכפלות עיצורים, כמו ברברת, פטפטת, קשקשת, אדמדמת. לעומתן יש מילים אחרות באותה תבנית שאין להן אותה משמעות, דוגמת דפדפת, שרשרת. הוא הדין במשקל מפועל המאפיין שמות תואר רבים, המצוי במילים כמו מבודד, מסומם, מפורק, מלוכלך, מתולתל ועוד. אך מקרה הוא שבמילים אלו יש הכפלת עיצורים. למבנה השורש בהם אין קשר למשמעות המשקל.

ככלל, מספרן של המילים או של קבוצות המילים שבדיון כאן שאפשר לייחס להן משמעויות קטן מאוד, ואם תימצא להן משמעות, היא אף פעם לא תהיה בהכפלת העיצור הראשון בשורש, אלא בהכפלת עיצור אחד שלא בראשית המילה או בהכפלת שני עיצורים.

בחינה של המשמעויות מעידה על שני כיוונים הפוכים של משמעות, שיש קשר ביניהם כי הם נוטים לתכונות הקיצוניות ברצף – בין להקטנה ובין להעצמה, בין להנמכה ולהפחתה בערך ובין לחיזוק ולחזרה על דברים.¹⁷ הם חלים בתבניות מסוימות, ואלו הקבוצות (בסוגריים בסוף הרשימות מילים שאינן נושאות אותה המשמעות):

1. פעלים רבעיים בבניינים פיעל, פועל והתפעל ונגזריהם (שמות הפעולה) בחזרה על עיצור אחד: אָוורר, אַנפף, אַשרר, כַּלפף, זַמַּרר, כַּדַּרר, לַחשש, סַחַרר, עַרַבב, צַחַקק, שַׂרַקק, וּמַקְבִּילֵיהֶם אָוורר, אַשרר, סַחַרר, עַרַבב, הַסַּחַרר, הַתַּעַרַבב, הַצַּחַחַקק; ונגזריהם אָוורר, אַנפּפּ, אַשרר, כַּדַּרר, לַחשש, סַחַרר, צַחַקק, שַׂקלול, מַאנפּפּ, מַסַּחַרר, מַעַרַבב, מַשׂוּקְלָל (אבל שַׂקלל, שַׂרַטט, תַּכַּנן)
2. שמות עצם במשקל קטלול, קטלולי בחזרה על עיצור אחד: בַּטַּנּוּן, גַּבְנוּן, גַּבְשׁוּשׁ, פַּעלול, קַמְטוּט, רַחשׁוּשׁ; וכן אַדְמוּמִי, אַפְלוּלִי, אַפְרוּרִי, גַּבְנוּנִי, גַּבְשׁוּשִׁי, זַעְרוּרִי, יַשְׁנוּנִי, לַבְנוּנִי, עַגְמוּמִי, עַכְרוּרִי, עַקְמוּמִי, קַטַּנּוּנִי, קַעְרוּרִי, שַׁמְנוּנִי (אבל גַּפְרוּר, שַׁבְלוּל, תַּמְרוּר)

16 ראה Bolozky (1994).

17 על הקשר בין הצורות והמשמעויות האלה ראה Dressler & Merlini Barbaresi (1994).

3. שמות עצם במשקל קטליל ונגזריהם קטלילי וקטלילות בחזרה על עיצור אחד: זמיר, חמציץ, צפיר, שבריר, וכן אדמימות, עגמימות, עקמימות; סגירי, שברירי (אבל לבנין)

4. שמות עצם במשקל קטלן, קוטלן ונגזריהם בחזרה על עיצור אחד: ברן, הססן, זלן, חטטן, חששן, יבבן, יללן, לקקן, וכן זוללן, חובבן; ונגזריהם רוטטני, שובבני; ברנות, זלנות וכו' (אבל סממן, צוללן)

5. שמות עצם ושמות תואר במשקל קטלן ונגזריהם בחזרה על שני עיצורים: בזבון, ברבון, גמגמן, גרגרן, דקדקן, לגלגן, לכלכן, סכסכן, פטפטן, פקפקן, קשקשן, ררבון, רחרחן, קשקשן, ונגזריהם כזכזני, גמגמני, גרגרני, כזכזנות, גמגמנות וכו' (אבל כלכלן, פרפרני)

6. שמות עצם ושמות תואר במשקל קטלטל ונגזריהם בחזרה על שני עיצורים: אדמדם, גברבר, ורדרד, זנכנכ, זהבהב, זקנקן, חלקלק, חמצמץ, חמקמק, ירקרק, כחלחל, כלבלב, מתקתק, סגלגל, עגלגל, צהבהב, שחרחר, שפמפם, שפנפן; ונגזריהם אדמדמות, ורדרדות, חמצמצות וכו' (אבל שרברב)

7. שמות עצם במשקל קטיל ($CaCiC$; ?) או קטיל ($CCiC$; ?) בחזרה על עיצור אחד: דגג, דליל, דקיק, קליל, שקיק; רסיס, שביב (אבל אנין, גליל, הגיג, חליל, עסיס, עציץ בליל, סליל, צליל קשיש, שריר)

8. חוזריר; גופיף, קופיף, גושיש, חלקיק

בקבוצה הראשונה הכפלת העיצור השלישי בשורש נותנת לפועל בעיקר משמעות של הקטנת המשמעות שבמילה המקורית או זיעורה, ולפעמים גם את משמעות החזרה: אוורור הוא תוספת של אוויר; בלפף הוא אמירת שקר שעצמתו קטנה מעצמת הבלוף הרגיל; אשרור היא חזרה על מתן האישור (ובכך חיזוקו). ברם הדוגמות כאן אינן מרובות, ויש גם פעלים רבעיים בעלי הכפלה משמעויותיהם מביעות סתם פעילות (אמלל, סגנן, פקסס, רענן, שחרר, שעמם ועוד). משמעויות אלו אינן שונות מן המשמעויות המגוונות המצויות בבניינים אלו.

בקבוצה השנייה והשלישית יש משום ההקטנה: גבשוש הוא בליטה קטנה¹⁸, אפלולי הוא אפל במקצת, שבריר הוא כהרף עין, ואדמימות היא אודם קל. בקבוצות השלישית והרביעית מדובר באותו משקל התכונות או המבצעים (אגנטים), ובהם דווקא ההכפלה, בין בעיצור אחד ובין בשני עיצורים מעניקה לשמות את המשמעות השלילית, בניגוד לאותו משקל בעיצורים מגוונים שבו המשמעות ניטרלית יותר. חששן והססן, פטפטן וקשקשן נושאים משמעות של הנמכה והקטנה ערך נושאייהם,

18 ראוי לשים לב לכך שיש לעתים גזירה של שורשים ללא תיווך של מילים אחרות, ראה שורצולד (תשס"ב), יחידה 9.

בניגוד לחלבון, גרובן, פרדסן, קלפן, ברוחן, כלכלן. אמנם יכולים להיות גם בעלי תכונות שליליות המובעים באותה תבנית, כגון קמצן, תפרן (בלשון הדיבור), חמסן ועוד, אבל ריכוזו כה גדול של בעלי תכונות שליליות במשקל הזה מעיד שהצירוף של מבנה השורש והתבנית הוא המעניק למילים את משמעותן השלילית. המעניין הוא שבשורשים ששני עיצוריהם כפולים, בהרבה מן הפעלים ונגזריהם יש המשמעות של חיקוי צלילי הטבע בלבד, כפי שהראיתי לעיל, ואין בהם משמעות של זלזול, חזרה, הקטנה או העצמה.

הקבוצה השביעית מעידה שבמשקל $CaCiC$ או $CCiC$ בהכפלת שני העיצורים האחרונים התנועה i שבהברה הסופית היא הנותנת למילים את משמעות ההקטנה, בדומה למה שנמצא בקבוצה השמינית. בשתי הקבוצות מדובר במספר קטן מאוד של דוגמות ולכן אין בהן כדי להעיד על משמעות הנובעת ממבנה, בניגוד לקבוצות הקודמות, במיוחד בקבוצות 2-6.

ההקבלה של חזיר לחזיר, חתול לחתול, ואולי גם חלוש לחלוש רומזת על כך שאולי יש חוקיות מסוימת בהכפלה, ואפשר לנסח באמצעות הכלל:

עיצורי ההברה האחרונה נכפלים לפני ההברה הסופית ונוספת אליהם התנועה a ובניסוח פורמאלי: $XC_1VC_2 \ll XC_1aC_2VC_2$. הדוגמות הבודדות האלה אינן מאפשרות קביעה נחרצת לגבי החוק, כי חוק הפועל על פריטים כה מועטים איננו בגדר הכללה טובה. לגבי הדוגמות בקבוצות 7 ו-8, שבהן המילים מסתיימות בהכפלת העיצור האחרון ובהכרת i , ייתכן שאפשר לנסח חוק כזה:

העיצור האחרון במילה נכפל והתנועה i מוכנסת לפני העיצור האחרון לשם יצירת ההקטנה

בניסוח פורמאלי $XC_1VC_2 \ll XC_1VC_2iC_2$. אבל כאמור, גם חוק זה כולל מספר קטן מאוד של פריטים, ויש יותר חריגים מאלו הנכללים בחוק (ראו סוגריים בקבוצה 7).

אבינרי מקדיש ב"היכל המשקלים" (תשל"ו) חלק נכבד למשקלי הכפולים, ומפרט 22 משקלי זכר ו-14 משקלי נקבה מובהקים, מלבד המשקלים השונים שבהם נמנות מילים בודדות בהכפלות עיצורים שהוא לא מצא להן משקלים הולמים.¹⁹ הוא לא מונה ביניהם משקלים שעיצורי השורש הם שלשיים או שיש בהם סופיות. הרבה מן המשקלים שפירט כוללים דוגמות ספורות, כי העיקרון שהנחהו הוא שלכל מילה עברית יש שורש ומשקל (למשל, פעלל 1, פעלל 3, פלפל 3, פלפל 2, פלפיל 5, פלופל 3, פילול 3, פעפיל 2, פעעולה 3, פלופלת 3, פלופלת 3, פלפולת 3, פלפולה 3).

19 אבינרי נוקט את מיון המשקלים באותיות פע"ל, ואין הוא מבחין בין פלפל לפעפע במיון. השווה בן-דוד (תשל"ה).

5 ועוד; ויש אצלו גם משקלים בעלי דוגמה אחת). כזכור, יש הרבה מאוד מילים בעברית שנוצרו כמילים כהווייתן ומבנן ההכרתי דומה לאחרות, ואין הוא מחייב ייחוסן למשקל. כצפוי, בכל אותם משקלים אוטריים שמנה המשמעות מסופקת, ואבינרי נוקט אחת מן הדרכים: או שאינו מציין משמעות או שהוא רק מציין שהמשקל מציין שמות עצם מסוגים שונים (כוחשיים, מופשטים, שמות פרטיים) או שמות תואר. ראויים לציון המשקלים הכפולים שאבינרי מונה בהם דוגמות רבות ומציין גם את משמעותן: פלפול (105 דוגמות) – שמות פעולה, ורבים מהם חיקוי צלילי הטבע (ראו דיונונו לעיל ובסעיף "מקור ההכפלה בעיצורים"); פעלול (47) – חיווק והגדלה או הקטנה, אבל יש גם רבים ללא משמעות (קבוצה 2 לעיל), פלפל (46) – בעיקר שמות מעולם הצומח (ולא נמצאו במחקר הזה הרבה דוגמות מסוג זה); פלפול (29) – ללא ציון משמעות מיוחדת; פעליל (29) – נראה כמציין חיווק והגדלה, אבל גם הקטנה (קבוצה 3 לעיל); פעלול (26) – בעיקר שמות פעולה, לפעמים מציניים את קלות הפעולה; פעלעל (20) – שמות תואר, בעיקר להקטנה (קבוצה 6 לעיל); פלפלת (20) – רק שמות עצם; פלפלה (16) – שמות עצם, בעיקר מופשטים. שאר המשקלים אינם מרובי דוגמות, חלקם מצויים במקורות ואינם עוד בשימוש ואין להם אפיוני משמעות מיוחדים.

אף שהרבה מאוד מן המילים שנוצרו בהכפלת עיצורים נשקלות בתבניות מסוימות, רק למיעוטן יש משמעויות מובהקות, ויעידו על כך הדוגמות שהועלו בסעיפים הקודמים. על סמך מילים כמו כחלחל, זקנקן, אפלולי ודומותיהן ההתרשמות היא שלהכפלת העיצורים משמעות רבה, אבל בדיעבד הדוגמות המייצגות לכך מועטות. איך יש לשקול אפוא את ההתרשמות הזאת לגבי משמעות ההכפלה? נראה שאפשר לציין את ההכללה הזאת בחוק מינורי:

מילים בעלות הכפלה של עיצור סופי אחד או של שני עיצורים נושאות משמעות של הקטנה, הפחתה בערך או העצמה.

המילים הנושאות את המשמעות הזאת יצוינו בלקסיקון, אך לגבי כל השאר שהן הרוב ואין להן משמעות מיוחדת החוק לא יסומן.

סיכום

במאמר זה נידונה הכפלת עיצורים כמילים מילוניות בעברית. הממצאים מראים שהכפלת עיצור אחד במילה רבה מהכפלת שני עיצורים, בהתאם לדרכה של העברית הקלאסית. הכפלת העיצורים מתאימה למגמה העברית להפוך מילים חד-הברתיות לדו-הברתיות או לתלת-הברתיות. במקרים רבים הכפלת שני עיצורים נוצרת מצלילים אונומטופיאיים. הכפלת עיצור אחד מחייבת הציצת תנועה בין העיצורים, והיא נדירה

מאוד בראש מילה; לעומתה נפוצה מאוד הכפלת עיצורים שלא בראש מילה. הכפלת שני עיצורים אינה מחייבת חציצת תנועה בין הרכיבים החוזרים, כי הם ממילא שונים זה מזה ובדרך כלל יש תנועה בין כל זוג עיצורים שנכפל. רוב המילים בהכפלת עיצור אחד שלא בראש מילה ובהכפלת שני עיצורים נוצרו בצורה מסורגת משילוב שורש ומשקל. בהכפלת עיצור אחד בראש מילה שיעור הסירוג כמילים נמוך, והרבה מן המילים נוצרו בגזירה גולמית. הכפלת עיצורים נושאת משמעות של הקטנה-הגמכה או של הגדלה-חיזוק רק במיעוט תבניות. ברוב המקרים אין משמעות מיוחדת למילים בעלות הכפלת עיצורים.

אזכורים ביבליוגרפיים

- אבינרי, י' (תשל"ו), היכל המשקלים, תל אביב: יזרעאל
- אבן-שושן, א' (תשנ"ז), המילון החדש: המהדורה המשולבת, ירושלים: קרית ספר בלאו, י' (תשל"ב), תורת ההגה והצורות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד
- בן-דוד, י' (תשל"ה), "משקל, בניין, תבנית", לשוננו לט, עמ' 123-132, 295-306
- בצר צ' ומ' רוזן (תשל"ח), דקדוקנו, תל אביב: עם עובד
- ברגשטרסר, ג' (תשל"ב), דקדוק הלשון העברית, מתרגם: מ' בן-אשר, ירושלים: מאגנס ינאי, י' (תשל"ד), "פעלים מרובי-עיצורים בלשון העברית", לשוננו, לח, עמ' 118-130, 183-194
- כהן-גרוס, ד' (תשנ"ו), "ההברתיות בעברית החדשה", בתוך: א' שורצולד וי' שלזינגר (עורכים), ספר הדסה קנטור: אסופת מחקרים בלשון, רמת גן: חן, עמ' 102-110
- מירקין, ר' (תשכ"ב), "משקל מפועל", לשוננו לב, עמ' 140-152
- רוזן, ח' (תשט"ז), "מפועל בעברית הישראלית", לשוננו כ, עמ' 139-148
- רוזנברג-כהן, ש' (תשס"ב), צורה ומשמעות של מבנים מכפילים בעברית ברמת המילה, עבודת מאסטר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן
- שויקה, י' (תשנ"ז), רב-מילים המילון השלם, תל אביב: סטימצקי, המרכז לטכנולוגיה חינוכית וידיעות אחרונות
- שורצולד, א' (תשל"ד), "שרשים, בסיסים ומבנה המורפמות", לשוננו לח, עמ' 131-136
- שורצולד, א' (תשל"ו), "גישות תיאורטיות קונקרטיות ומופשטות בניתוח בגרסא"ת - בכ"פ בעברית", לשוננו מ, עמ' 211-232
- שורצולד (רודריג), א' (תשס"ב), פרקים במורפולוגיה עברית, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה

הכפלות עיצורים במילה העברית

שורצולד (רודריג), א' (תשס"ב), "דרכי תצורה וחידושי מילים בעברית בהיבט כמותי", בתוך: א' (רודריג) שורצולד ו' ניר (עורכים), ספר בן-ציון פישלר: מחקרים בלשון העברית ובהוראתה, אבן יהודה: רכס, עמ' 265–275

שורצולד (רודריג), א' וד' כהן-גרוס (תש"ס), "המשקלים השכיחים בעברית", בתוך: מ' הורביץ (עורכת), לשון העיתונות בת זמננו: אסופת מאמרים לזכרה של מינה עפרון, אבן יהודה: רכס, עמ' 148–161

Bat-El, O. (1994), "Stem modification and cluster transfer in Modern Hebrew", *Natural Language and Linguistic Theory* 12(4), pp. 571–596

Bolozky, S. (1994), "On the formation of diminutives in Modern Hebrew morphology", *Hebrew Studies* 35, pp. 47–63

Dressler, W.U. & L. Merlini Barbaresi (1994), *Morphopragmatics: Diminutives and Intensifiers in Italian, German, and Other Languages*, Berlin: Mouton de Gruyter

Gesenius, W.F.H. (1910), *Hebrew Grammar*, edited by E. Kautzsch, trans. by A.E. Cowley, Oxford: Clarendon Press

Greenberg, J.H. (1950), "The patterning of root morphemes in Semitic", *Word* 6, pp. 162–181

McCarthy, J.J. (1981), "Prosodic theory of nonconcatenative morphology", *Linguistic Inquiry* 12, pp. 373–418

McCarthy, J.J. (1986), "OCP effects: Gemination and antigemination", *Linguistic Inquiry* 17, pp. 207–263